

ZEYDİYYE MEZHEBİ *

Dr.İsa DOĞAN
Ondokuz Mayıs Üni.
İlâhiyat Fak.

A- ZEYDİYYE MEZHEBİ'NİN DOĞUŞUNU HAZIRLAYAN BELLİ BAŞLI ŞAHSİYETLER VE İLK ZEYDİ FIRKALAR

I- ZEYD b.ALİ:

a- Zeyd b.Ali'nin hayatı ve yaşadığı çevre:

79/698 yılında doğan Zeyd b.Ali b.Hüseyin b.Ali b. Ebî Tâlib'in anası,muhtar b.Ebî Ubeyd (öl:67/687)'in Ali b. Hüseyin (öl:94/712)'e hediye ettiği Çinli bir câriye idi(1). Babasını 14 yaşında kaybeden Zeyd'in yetişmesi ve bakımı ile kardeşi Muhammed el-Bâkır (öl:114/732)ilgilendi(2). Babasını küçük yaşta kaybetmesi ve genç oluşu, Zeyd b.Ali'yi farklı bir yapıya soktu.O,Muhammed el-Bâkır ve Ca'fer-i Sâdık (öl:148/765)'ın aksine bilhassa Kûfe'ye olmak üzere çevre kasabalara seyahatler yapmaya ve insanlarla haşır neşir olmaya başladı.Bir taraftan kardeşi Muhammed el-Bâkir'in derslerini takip ederken diğer taraftan Ebu Hânife (öl: 150/767) ve Vâsıl b.Atâ ile irtibat kurmuştu (3).

"Zeydiyye usûlde Mu'tezîlî,furu'da Hanefî'dir" şeklindeki târihî söze kaynak olabilecek fazla bilgi olmamakla birlikte Zeyd b.Ali'nin fikirlerinde Ebû Hanîfe ve Vâsıl b. Atâ (öl:131/748)'nın etkisi görülmektedir.Onun Ebû Bekir ve Ömer (ra)'in imâmetlerini meşru kabul etmesinde,"mürtekib-i kebîreden iman ve islâmı kaldırmamasında" özellikle Ebû Hanîfe'nin fikirleri hissediliyor (4).

Zeyd b.Ali'nin fikir hayatındaki en büyük gelişmenin Vâsıl b.Atâ ile olduğunu söylemek mümkündür.Alevîlere meyilli olduğu bilinen Vâsıl b.Atâ Tevhîd, 'Adl, Emr bi'l-Ma'rûf ve Nehy ani'l-Münker gibi o devrin insanlarını doğrudan ilgilendiren bir takım prensiplerle ortaya çıkmıştır.Vâsıl'ın fikirlerine kayıtsız kalamayanların birisi de Zeyd b. Ali - dir.Muhammed el-Bâkır ve Ca'fer-i Sâdık Ali(ra)'ye hatâ nispet eden Vâsıl'a karşı çıktıkları halde Zeyd b.Ali ve oğlu Yahya ile birlikte Abdullah b.Hasan ve kardeşlerinin Vâsıl'ı Medine'de ziyaret ettikleri rivayet edilmektedir (5).

Ca'fer-i Sâdık,Takiyye'yi benimsediği için Vâsıl'ın en önemli görüşlerinden biri olan el-Emr bi'l- Ma'ruf ve'n-Nehy ani'l-münker prensibini gerçek anlamda uygulaması mümkün değildi.Vâsıl'ın Ca'fer-i Sâdık'a hitaben "Dünya sevgisi seni meşgul etti;sen dünya ile haşır neşir oldun" demesi bunu gösteriyor.Dolayısıyla,genelde Vâsıl'ın fikirlerini benimseyen Zeyd b.Ali'nin Ca'fer'le aynı fikirde olmadığı kolayca anlaşılmaktadır(6).

Zeyd b.Ali ile Abdullah b.Hasan arasında böyle bir fikir ayrılığı olmamasına rağmen onlar da Ali(ra)'den kalan mallar ve imâmet meselesi yüzünden birbirleriyle anlaşamıyorlardı(7).Yine aynı mesele yüzünden Hasan ve Hüseyin tarafından dışlanmış olan Ali(ra)'nin Fâtımâ'dan olmayan diğer oğlu Muhammed İbnu'l-Hanefiyye (öl:81/700) ve onun oğlu Ebû Hâşim Abdullah (öl:99/717)Abbâsilerle birlik içerisinde görülmektedir (8).

b. Zeyd b.Ali'nin ortaya çıkışı:

Ali evladının birbirleriyle ihtilaf halinde oluşu, birbirlerini ihbar ederek içlerinde besledikleri hilâfet arzusunun açığa çıkmasına ve Emevî iktidarının kendilerini

• daha sıkı kontrol etmesine sebep oldu. Bu şekilde Zeyd b. Ali'nin Kûfe, Horasan ve Medâin gibi yerlerdeki faaliyetlerinden haberdar olan Halife Hişâm b. Abdilmelik (öl:125/742) onu göz altında tutmaya başladı. Türlü vesilelerle Hişâm b. Abdilmelikle karşı karşıya gelen Zeyd b. Ali'nin Hişâm'dan gördüğü hakaretler ve özellikle Medine valisinin yaptığı baskılar Zeyd'in isyanında etkili sebepler olarak görülebilir(9). Ayrıca, Seleme b. Kuheyl gibi Kûfe ehlinden bazılarının hurûca teşvik edici sözleri de onun ayaklanmasında etkili olduğu söyleniyor(10). Ancak, bütün bunların ötesinde Zeyd b. Ali'nin başından beri hilâfet mücadelesi verdiği ve hilâfeti de Allah'ın kendilerine yani Ali evlâdına verdiği ilâhi bir hak olarak gördüğü bilinmektedir.(11) Bu bakımdan yukarıdaki sebepleri daha ziyade Zeyd'in hurûca acele etmesinin sebepleri olarak görmek gerekir (12).

Hişâm'la arası belirgin bir şekilde açılan Zeyd, artık Kûfe, Musul, medâin, Vâsıt, Horasan, rey ve Cûzcân gibi şehirlerle irtibat kurarak oralardan biat almaya başladı(13). Başlangıçta kendisine biat edenler bir hayli kalabalık olmasına rağmen Ebû Bekir ve Ömer'in imâmetini tanımayan Râfızîlerin kendisini terketmesi, Abbâsilerle birlikte kendi imâmeti için çaba sarfeden Ebû Hâşim'in ve Emevîlerin ortaya saldıgı psikolojik korku Zeyd'e biat etmiş olan diğer insanların da kendisini terketmesine sebep oldu. Zeyd b. Ali 23 Muharrem Çarşamba günü (122/740) kendisine biat edenlerle hurûc için vaatleştigi zaman sözlerinde duranların sayısının sadece 218 civarında olduğu söyleniyor (14).

Büyük bir ihtimalle Sirhobiyye, Ya'kûbiyye, Muhakkime ve samimi birkaç arkadaşlarıyla birlikte hurûc eden Zeyd b. Ali'nin Şam ordusuna karşı ilk iki gün kahramanca çarşışması

kendisine yeni katılmaları sağlamasına rağmen(15) savaşın üçüncü günü alınca isabet eden bir okla öldürüldü. (122/740) (16).

Böylece başarısızlıkla sonuçlanmış olan Zeyd b.Ali'-nin hareketinden sonra onun savaştan arta kalan taraftarları, Yahya b.Zeyd (öl:125/743) ve Abdullah b.Mu'aviye ile Emevîlere karşı ayaklandılarsa da büyük bir kısmı öldürüldü.

Zeyd b.Ali'-nin hareketinde imâmetin Ehl-i Beyt'ten olması fikri daha yaygın ike, Abdullah b.Mu'âviye'nin hareketinde imâmetin bütün Hâşimoğullarına teşmil edildiği görülüyor. Bu bakımdan Abdullah b.Mu'âviye(öl:129/746) ile birlikte savaşan Zeydiyye'den ayrı bir grup olarak bahsedilmesi dikkati çekmektedir (17).

II. MUHAMMED B.ABDİLLAH (en-Nefsü'z-Zekiyye):

Muhammed b.el-Hanefiyye (öl:81/700) ve onun oğlu Ebû Hâşim'i yanlarına alarak yıllardır örgütlenen ve hurûca hazırlanan Abbâsiler ilk hurûc denemesini Abdullah b.Mu'aviye ile birlikte yaptılar. Ali evlâdının imâmeti için çalıştıklarını söyleyen ve zahiren Muhammed b.Abdillah (öl:145/762)'a biat eden Abbâsilerin gerçek niyetini anlayan Abdullah b.Hasan (öl:145/762) Abbâsilerin aleyhine geçtiyse de onların hilâfete yerleşmesine engel olamadı (132/749)(18). Netice de Abbasoğullarının Muhammed en-Nefsü'z-Zekiyye'ye yaptıkları biatın bozulmasıyla Hâşimoğullarının, Tâlibînler ve Abbâsîler şeklinde iki gruba ayrılması daha da belirginleşti. Ebû Ca'fer'e yazdığı mektubunda "Hak bizimdir, siz imâmeti sadece bizim için iddia etmişsiniz" diyen Muhammed en-Nefsü'z-Zekiyye'nin etrafındaki kişiler genelde Tâliboğullarına münhasır kaldı (19).

Nitekim, Zeyd b. Ali'nin oğulları İsa ve Hüseyin babaları Zeyd b. Ali'den kalma taraftarları (Zeydiyye) ile birlikte Muhammed en-Nefsü'z-Zekiyye'nin yanında yer aldıkları gibi, Abdullah b. Mu'âviye'nin iki oğlu Yezid ve Sâlih de onunla birlikte idi (20). Bununla beraber az da olsa Tâliboğullarından Ebû Ca'fer el-Masûr (öl: 158/775)'a biat edenler vardı (21).

Ebû Hanîfe, Mâlik b. Enes (öl: 179/795) ve Muhammed b. Aclân gibi âlimlerin yanı sıra Mu'tezile'nin de biat ettiği Muhammed, hilâfete daha layık olduğunu iddia ederken bu iddiasını daha ziyade Peygamber (sav)'in kızı Fâtımâ'nın neslinden olmasına ve nesep bakımından daha faziletli oluşuna dayandırıyor (22). Babasının ve diğer Hasanoğullarının Ebû Ca'fer tarafından öldürülmesinden sonra Medine'de bir sabah namazını müteakip hurûc eden Muhammed, Zeyd b. Ali'nin hareketinde olduğu gibi Taliboğulları arasında birliği sağlayamayınca kendisine biat eden diğer insanlar tarafından kısa zamanda yalnız bırakıldı ve yanında kalan bir gurup atlı ile birlikte Ebû Ca'fer el-Masûr'un ordusuna karşı şiddetli bir muharebeden sonra öldürüldü (14 Ramazan 145/762) (23).

Basra cephanesinde Muhammed en-Nefsü'z-Zekiyye'nin kardeşi İbrahim b. Abdillâh (öl: 145/762) fukahâ ve ilim ehlinde oluşan (24) kalabalık bir ordu ile Abbâsî ordusu üzerine yürüdüysen de hezimete uğrayarak öldürüldü (25, Zilkâde 145/762) (25).

Ya'kûbî (öl: 292/905) İbrahim'in yanında 400 kişi kaldığını ve bu 400 kişinin Zeydî olduğunu söylüyor (26). İsfahânî (öl: 356/967) de Muhammed ve İbrahim'in hareketlerinde

Zeydiyye'den ayrı bir grup olarak bahseder gibidir.Hatta o,Basra'da bir cenâze namazında İsa b.Zeyd'in dört tekbir alan İbrahim'e muhalefet ettiğini ve Basralıların İsa b. Zeyd'i değil de İbrahim'i emir olarak kabul ettiklerini söylüyor(27).Bütün bunlar sosyal hayatta Zeydiyye'nin bazı ayırıcı özelliklerinin farkedildiğini gösteriyor.Muhammed ve İbrahim'in öldürülmesinden sonra İsa b.Zeyd'in,etrafındaki Zeydilerle birlikte faaliyetlerini sürdürmesinden(28),Zeydiyye'nin henüz bir mezhep hüviyetinde olmasada bir grup olarak faaliyetlere devam ettiği anlaşılıyor.

Ebû Ca'fer el-Mansûr'dan sonra yerine geçen el-Mehdî(öl:169/785) zamanında önemli bir göreve getirilen Yakub b.Da'vûd'un Zeydîlere ilgi duyduğu ve onlardan bazılarına önemli görevler verdiği rivayet ediliyor(29).Ancak el-Mehdî'nin yerine geçen el-Hâdî(öl:170/786)'nin Tâliboğullarına kötü davranması,onların yeniden hareketlenmesine ve Fah sahibi Hüseyin b.Ali(öl:169/785) 'nin isyanına sebep oldu(30).Hüseyin b.Ali'nin yüz arkadaşıyla öldürüldüğü bu isyanda sadece Abdullah b.Hasan'ın iki oğlu Yahya ve İdris kurtuldu.175/791'de Horasan'a,oradan Deylem'e giren Yahya(31) ileride Taberistan'dan ve daha sonra Yemen'de kurulacak Zeydi devleti için ilk adımı atan ilk kişi olarak kabul ediliyor.Afrika'ya geçerek orada Berberilerden biat almış olan İdris,Zeydî,doktrininin kurucusu sayılan Kâsım b.İbrahim (öl:246/860)'in oradaki faaliyetlerinin zemin hazırlayıcısı olarak görülebilir (32).

III- MUHAMMED B.İBRÂHİM er-RESSÎ

198/813'de halife olan Memnun zamanı, başta Kûfe olmak üzere Mekke, Medine, Basra ve Vâsıtta bazı

hareketlerin başlangıcı oldu(33).Kûfe'de ortaya çıkan Muhammed b.İbrahim (öl:199/814)'e iyi bir komutan ve askerî bir tecrübesi olan Ebu's-Serâyâ es-Sırrî b.Mansûr'un biat etmesi hareketin güçlenmesine sebep oldu.Hatta Züheyr b. el-Müseyyeb komutasındaki Abbâsi ordusu hezimete uğratıldı.Ancak,5 Recep 199/814'de Muhammed b.İbrahim ölünce yerine çok genç olan Zeyd b.Ali'nin torunu Muhammed b.Muhammed b.Zeyd'e biat edildi (34).

Züheyr b.el-Müseyyeb'ten sonra diğer bir Abbâsî komutanı Abdûs b.Muhammed'i de yenen Ebu's-Serâyâ Kûfe'yi merkez yaparak hareketini Basra,Vâsıt,Mekke, Fâris,Ehvaz, Medine ve Medâin'e kadar genişlettiyse de neticede yenilerek öldürüldü.(10 Rabî'ul-Evvel 200/815) (35). Bir müddet sonra,Muhammed b. Muhammed b.Zeyd'in zehirlenerek öldürülmesiyle başarısızlıkla sonuçlanmış olan bu hareket,şimdiye kadar yapılan Alevî isyanların en önemlisi olarak görülebilir.

Zeyd b.Ali'den itibaren Muhammed b.İbrahim er-Res-sî'nin isyanına gelinceye kadarki Alevî isyanlarında taraftarlar umumiyetle Havâric,Mu'tezile,Zeydiyye ve diğer insanlardan oluşan farklı gruplardan meydana geldiği görülüyor.Halbuki Muhammed b.İbrâhim ve Ebu's-Serâyâ'nın hurûcunda hareketi sadece Zeydîlerden oluşturma düşüncesi hakim gibidir. Ebu's-Serâyâ'nın Muhammed b.İbrahim'le birleşmek üzere Kûfe'ye gelirken Hüseyin (ra)'in kabrine uğrayarak etrafında bulunan insanlara "Burada bulunan Zeydîler bana gelsin" demesi; yine Ebu's-Serâyâ'nın arkadaşı Hasan b.Hüzeyl'in askerlere hitaben "Ya,Ma'şere'z-Zeydiyye (Ey,Zeydî Topluluk)" diye söze başlaması bu fikri

kuvvetlendirmekte ve aynı zamanda Zeydîlerin çoğladığını göstermektedir(36).Ayrıca,Zeyd b.Ali'den "10 Cemâdi'1-Ülâ 199 senesinde insanlar bizden birine Kasru'd-Durrateyn'de biat edecekler.Allah onu meleklere övecektir"(37)şeklinde bazı rivayetlerin gelişi, bu hareketi fikri yönden doğrudan doğruya Zeyd b.Ali ile irtibatlandırmaktadır.

Bütün bunlardan anlaşıldığı gibi siyâsi sahada grubunu tamamlayan Zeydiyye'nin,fikrî sahada,özellikle Muhammed b.İbrâhim'in kardeşi Kâsım b.İbrahim er-Ressî(öl:246/860)ile sistemleştiği, müteakip imâmîlerle geliştiği,Taberistan'da ve Yemen'de devlet kurduğu görülecektir.

IV- ZEYDÎ FIRKALAR:

Zeydî fırkalar başlangıçta genellikle imâmet meselesinde oluştuğu için(38)Zeydiyye,gelişip görüşleri sistemleştikten sonra fırkalara ayrılmış bir mezhep değildir.Bu bakımdan Zeydiyye'yi fırkalarıyla doğan, fakat daha sonra bir takım kelâmî fikirlerle gelişen ve büyüyen bir fikir akımı olarak görmek gerekir (39).

Tarihî ve Kelâmî kaynaklar,Zeydî fırkaların sayısını sınırlamamaktadır.Nevbahtî(40),Eş'arî(41),Bağdadî(42),Şehristânî(43),Malatî(44) ve benzeri mezhep târihçileri ve kelâmcılar farklı ve kabarık sayılar vermektedirler.Bu fırkaların sayıları,isimleri ve niteliklerinin farklı bildirilmesinden ilk Zeydî fırkalar hakkında büyük bir belirsizliğin hakim olduğu anlaşılabilceği gibi, bunların büyük bir kısmının Cârûdiyye,Butriyye,Süleymaniyye ve Kâsîmiyye gibi temel fırkaların görüşlerine bazı ilâveler yapan gruplar olarak görülebileceğini söylemek mümkündür(45).

Milel ve Nihal kitaplarında pekçok Zeydî fırkadan bahsedilmesine rağmen Taberî, Ya'kubî, Mesûdî ve Dineverî gibi tarihi kaynaklarda yeterli bilginin olmayışı bizi fikirlerin hâdislerle irtibatından yoksun bırakmakta ve bu fırkaları Milel ve Nihal kitaplarının ışığı altında târihî kaynakların ip uçları sayılabilecek bilgilerle değerlendirmeyi zarûrî kılmaktadır.

Zeydiyye'nin ilk fırkası kabul edilen Cârudiyye, Ebu'l-Cârûd Ziyâd b.el-Münzir el-Hemedânî(öl:150/767)'ye nisbet edilmektedir.Önceleri Ca'fer-i Sâdık'ın adamlarından olması hesabıyla hurûc fikrini benimsemesi ve dolayısıyla Zeyd b.Ali'nin yanında yer alması dışında diğer bütün fikirleri Râfızîlerle veya Şî'a-i İmâmiyye ile ittifak halindedir (46).

Zeydiyye'nin esas görüşlerini yansıtan fırkalardan birisi Butriyye veya Sâlihiyye'dir.Hasan b.Sâlih b.Hayy, Kesîru'n-Nevâ,Sâlim b.Ebî Hafsa ve Seleme b.Kuheyli gibi fıkıh ehli kişileri olan bu fırkanın el-Emr bi'l,ma'rûf ve'n-Nehy ani'l-Münker,Tevhîd, 'Adl ve Va'id görüşünü benimsemesi (47) onun aynı zamanda Mu'tezîlî olduğu düşüncesini güçlendirmektedir.

Zeydiyye'nin Sâlihiyye fırkasında görülen Mu'tezîlî eğilim,Süleymâniyye fırkasında da görülmektedir(48)Öyleyse ta Zeyd b.Ali'den itibaren Mu'tezîlî ve Zeydî kültürün müşterek geliştiği anlaşılıyor.

Zeydiyye'nin bugün devam eden en önemli fırkası, Yemen'de yaşayan Kâsımiyye'dir.Bunlar, 298/911 senesinde ölen Yahya b.Hüseyin b.Kâsım er-Ressî'ye tâbi olanlardır. Menşe itibarıyla Kâsım b.İbrâhim er-Ressî'ye nisbet

ediliyor(49).Kâsımıyye Mu'tezîle ile olan ilişkisini devam ettirerek Usûl'de prensiplerini geliştirirken(50)imâmet konusunda sonraları Cârûdiyye veya Şî'a-i İmâmiyye'ye meyleden bir tutum içerisine girdiği görülüyor(51).

B- ZEYDİYYE MEZHEBİ'NİN KELÂMI GÖRÜŞLERİ

Zeydiyye Mezhebi'nin kelâmî görüşleri Mu'tezîlî bir sistem içerisinde gelişmiştir.Aşağı şukarı Vâsıl b. Atâ ile Zeyd b.Ali'nin irtibatına dayandırılan Mu'tezile-zeydiyye ilişkisi iç içe diyebileceğimiz bir yakınlıkla devam ederek Zeydiyye'nin zamanla Mu'tezîlî esasları benimsemesine yol açmıştır (52).

Zeydiyye Mezhebi içerisinde Kelâm ilmini Tevhid ve İslâm Dinî için sakıncalı bulan bazı Zeydî âlimler olmasına rağmen(53)genelde Zeyiyye,Allah'ın hakkıyla tanınmasını sağladığı için Kelâm ilmini ilimlerin en yücesi ve en gerekli olanı olarak kabul etmektedir.

Mu'tezîli bir sistem içerisinde geliştiği için, Zeydiyye'nin Kelâmî görüşleri et-Tevhîd,el-'Adl, el Va'd ve'l-Va'id,el-Emr bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehy ani'l-Münker,el-Menzile Beyne'l-Menzileteyn ve son olarak da İmâmet meselesi olmak üzere yine Mu'tezîlî bir sistem içerisinde ele alınacaktır.

I- et-TEVHİD:

Tevhîd,Allah'ı tek kılmak demektir.Bu da Allah'ın zâtını her türlü şüpheden uzak tutmaktır(54) Zeydiyye'ye göre Allah vahîd-bir-dir.Fakat,bu vahdâniyyet aded-sayımanasına olmayıp mülk vahdâniyyeti anlamındadır. Çünkü, aded olan 'bir'diğer birlere benzediği gibi, kendisine ilâve olunmak suretiyle de çoğaldığı için Allah, hakiki

manada bir olamaz (55).

"Gözler O'nu görmez,O bütün gözleri görür"(56)"Ey Muhammed,de ki Allah birdir.Allah herşeyden müstâğnî ve herşey O'na muhtaçtır.O doğurmamış ve doğmamıştır.Hiçbir şey O'na denk değildir"(57)."Nerede olursanız olun O sizinle beraberdir."(58)"Üç kişinin gizli bulunduğu yerde dördüncüsü mutlaka O'dur."(59)gibi âyetler Zeydiyyece Allah'ın tevhîdini ispat eden âyetlerdir.(60)

Zeydiyye,her meselede olduğu gibi Allah'ın vahdaniyeti meselesinde de akla büyük ehemmiyet vermektedir(61).Akla verdiği önem dolayısıyla şer'i hükümler gelmeden de kulları mükellef kabul eden Zeydiyye, yaratıcının bilinebilmesi için O'nun zâtını değil de yarattığı şeyleri aklen tefekkür etmek ve araştırmak gerektiğine inanmaktadır.Onlara göre ilim bizâtihi hakkı tanımakla olabileceği için Allah'ı tanımada taklid caiz değildir (62).

Bu bakımdan Zeydiyye,başlangıçta hakikati kişilerle tanıyan,körü körüne bir mezhebe bağlanan taassupçu zihniyete karşı çıktığı halde sonraları bu araştırmacı ve akılcı zihniyetin sadece Zeydî âlimlere ve müctehidlere münhasır kaldığı ve Zeydî halka yansıtılmadığı görülüyor. Bu da Zeydiyye'nin kısa sürede taassuba dönüşen bir mezhep olmasını sağlamıştır(63).

Allah'ın varlığı ve birliği hakkında aklî kıyasa dayalı delillere önem veren Zeydiyye(64),Allah'ın zâtıyla sıfatları arasında bir ayırım yapmamaktadır.Onlara göre,Allah ilim olmadan âlim,kudret olmadan kâdir,sem'kulak olmadan semî,basar-göz-olmadan basîr ve hayat olmadan hayy-

diri-dir. Ayrıca hissi sıfatları da tevil ederek onlara zâtî sıfatların anlamını vermek suretiyle Allah'ın yüzünü kendisi; elini de kudreti olarak kabul ediyorlar(65).

Allah'ın sıfatları konusunda Zeydiyye'nin en belirgin özelliği, "Hiçbir şey O'nun gibi değildir" (66) âyetini esas olarak almasıdır. Allah'ın zâtını her türlü düşünceden uzak tutabilmek maksadıyla O'nun sıfatlarının insanın sıfatlarına benzetilmemesine büyük özen göstererek şirke ve teşbîhe gidecek her türlü yolu kapamıştır.

II- el-'ADL:

Zeydiyye'ye göre Allah adâletinin gereği kullarına itaatıyla emredip kötülüklerden nehyetmeden önce, onlar için daha başlangıçta akıl, göz, kulak ve benzeri organları nimet olarak vermiş; emrinin yapıp nehyinin terkedilmesi için onları gereken istita'a- kuvvet- ile donatmıştır. Yine daha başlangıçta kullarına yapacakları şeyleri açıklamak suretiyle din nimetini vererek sadece güçlerinin yeteceği şeyleri emretmiştir (67).

Zeydiyye ve Mu'tezîle 'Adl prensibinde tamamen ittifak halindedirler. Her ikisine göre de bu prensip, kulların ve Allah'ın fiillerini ilgilendirdiği için siyasi ve ictimâî yönden büyük anlam taşımaktadır.

Zeydiyye'ye göre, Allah "Dileyen inansın, dileyen inkâr etsin" âyeti muvacehesinde sadece itaatla emredip masiyetten nehyetmek suretiyle kullarını tamamen serbest bırakarak adâletini sağlamıştır(68). Bu bakımdan

"kul fiilini irâdesiyle ihdâs eder" cümlesi, Zeydiyye'nin 'Adl meselesindeki görüşünün yansımasıdır. Onlara göre, insan Allah tarafından kudret ve akılla donatıldığı için yaptığı herşeyi kendi ihtiyarıyla yapar(69)"Dilediğinizi yapınız"(70) âyeti kulun fiilinin kulda yaratılmadığını, bilâkis kulun istek ve iradesine göre olmasını zarûrî kılmaktadır.

Zeydiyye'ye göre, Allah'ın adaletinin hakkıyla tahakkuk edebilmesi için kullarının hür ve muhtar bir irâdeye sahip olmaları gerektiği gibi ayrıca onların sadece güç yetirebilecekleri şeylerle mükellef tutulmaları gerekir. "Gücünüz yettiği kadar Allah'tan korkunuz" (71) "Size verdiğimiz kuvvetle alınız"(72) gibi âyetler bu konuda delil olarak kabul ediliyor (73).

Allah'ın adâletinde önem arzeden diğer bir husus da masiyetler meselesidir. Zeydiyye'ye göre, Cebriyye ve Kaderiyye'nin anladığı manada masiyetlerin Allah'ın takdir ve kazâsıyla olması mümkün değildir. Çünkü, "Rabbimiz nefislerimize zulmettik"(74), "Bu şeytânın işidir; o, düşman ve apaçık bir saptırıcıdır"(75) gibi âyetler Allah'ın kullarına yapsınlar diye masiyet takdir edip onları masiyet içerisine sokmasının ve onlardan masiyet istemesinin; hatta kâfire küfretmesi için kuvvet vermesinin câiz olmadığını gösteriyor (76).

Bütün bunlardan anlaşılıyor ki, Zeydiyye'ye göre kulların iyi ve kötü fiilleri Allah tarafından yaratılmış değildir. Allah Taâlâ kulları için sadece müstakil bir kudret yaratmıştır ki, bu kudret onları fiillerinde mecbur değil; bilâkis hür ve muhtar kılmaktadır.

Allah'ın irade ve kudretinin kulların fiillerinde etkili olmadığını kabul eden Zeydiyye, bunun bir neticesi olarak hidâyet ve delâleti tamamen kulların fiilleri olarak görmektedir. Meselâ, onlara göre "Allah onların kalplerini ve kulaklarını mühürledi" âyetine " küfürleri sebebiyle Allah onların kalplerine mühür bastı" şeklinde mâna vermek gerekir (77).

Zeydiyye, kazâ ve kader meselesini de ayrı bakış açısıyla değerlendiriyor. Onlara göre Allah'ın adaletine aykırı olduğu için itaat ve mâsiyyetlerin yaratılması anlamında kazâ ve kader câiz olmadığı gibi; esâsen sâbık ilim anlamına gelen kazâ ve kader kulların ihtiyarına mâni olmamaktadır.

III- el-VA'D ve'l-VA'ID:

el-Va'd ve'l-Va'id, iyi işler yapanın âhirette sevaplandırılması; kötü işler yapanın da ceza görmesi anlamındadır. Bu prensip daha önce ele aldığımız el-' Adl prensibinin bir sonucu olarak tamamen âhiretle ilgilidir.

Zeydiyye'ye göre "Şüphesiz Allah verdiği sözden caymaz"(78)âyeti gereğince Allah'ın va' dinden dönmesi câiz olmamakla birlikte(79), günahından tevbe ederek dönmüş olan âsiye va'idinden dönmesi câizdir. Çünkü onlara göre Cehennemde ebediyyen kalmak ancak mâsiyyetlere ısrarla mümkündür(80). Bu konuda Mu'tezile ile aynı fikri paylaşan Zeydiyye, Kur'an'da çok sayıda bulunan ve Allah'ın merhamet edici olduğunu ifade eden "O, merhamet edenlerin en merhametlisidir" şeklindeki âyetlerin".... Rahmetim ise herşeyi kuşatmıştır; onu Allah'a karşı

gelmekten sakınanlar, zekâtlarını verenler ve bizim âyet-lerimize iman edenler için elbette yazacağım"(81)âyetine hamledilmesi gerektiğini kabul etmektedir (82).

Bu görüşlerinin bir neticesi olarak Zeydiyye ve Mu'tezile Peygamber (sav)'in şefaatinin sadece Cennet ehli için olduğunu ve bu şefaitle Allah'ın Cennet ehlinin mertebelerini yükselteceğini ileri sürüyorlar. Bu konuda "Zâlimlerin ne dostu, ne de sözü dinlenecek şefaatchisi olur"(83) âyetini delil alan Zeydî imâm Kâsım b. Muhammed (ö1:1029/1620), Cehennem ehlinin Cehennem'den çıkmasının va'id âyetlerine aykırı olduğunu iddia ederek Cehennem ehlinin şefâatten yoksun olacağı fikrini benimsemektedir (84).

Kabir azabının varlığını kabul eden Zeydiyye'ye göre, Allah'ın adaletinin âcilen ortaya çıkması açısından iyi-sa'îd-kişinin iyilikleriyle sevinmesi; kötü(şakî) kişinin kötülükleri sebebiyle pişmanlık ve üzüntü ile cezalandırılması için âhiret hesâbı süratli yapılır. Bu bakımdan hesap ânında amellerin tartıldığı mîzan, onlara göre Ehl-i Sünnet'in iddia ettiği hakiki anlamda değil de, "adâletin yerine getirilmesinden ortaya çıkan bir hak" olarak kabul edilir (85).

IV- el-MENZİLE BEYNE'L-MENZİLETEYN:

İki manevi yer arasında orta bir yer anlamına gelen el-Menzile Beyne'l-Menziletayn prensibi tamamen imân, küfür, fîsk ve ma'siyet kavramlarının anlaşılmasına bağlı bir prensiptir. Mu'tezile'nin en karakteristik görüşü olarak kabul edilen bu prensip, Zeydiyyece zaman zaman

benimsenmiş; zaman zaman da terkedilmiştir.

Zeydiyye, Mu'tezîle ve bazı Hâricîlere göre istilâ-hî anlamda îmân, vâcipleri yerine getirip kötülüklerden kaçınmak demektir(86). Hâmidan b. Yahya, "Îmân, söylenmiş söz, yapılmış amel ve akıllarla bilmektir" (87) ifadesini ekleyerek genişletmiştir.

Öyleyse, amel ve itaatı imândan sayarak ibadetlere önem verdiğini ortaya koyan Zeydiyye'nin, bilgi ve ma'rifeti de imân tarifi içerisinde sokması taklidi temelden yıktığını ve faal bir imân anlayışı getirdiğini gösteriyor (88).

Bazı Zeydîler, şirk ve küfrü mahiyet itibarıyla birbirinden ayırıyorlar. Hakkında va'îd gelen şeyi şirkin veya cuhûdun yeri değil de küfrün yeri kılmak seretiyle mürtekib-i kebîreye kâfir-i ni'met diyerek onun aynı zamanda mü'min ve müslüman olduğunu da kabul ediyorlar(89). Onlardan bazıları da büyük günahların imânı yok ettiğini iddia ederek kebîre işleyenin mü'min olarak kalmadığı konusunda Mu'tezîle ve Hâricîlerle ittifak halindedirler (90).

Kâfir-i nimetle fâsıka müşterek anlamı verdiği anlaşılan bazı Zeydîlerin, neticede mürtekib-i kebîreyi ebediyen Cehennem'de tutmaları, cezasının da kâfir (müşrik)'inkinden daha az olduğunu kabul etmeleri(91) sebebiyle onların el-Menzile Beyne'l-Menzileteyn'i prensip olarak kabul ettiklerini söylemek mümkündür (92).

V- el-EMR bi'l-MA'RUF ve'n-NEHY ani'l-MÜNKER:

Zeydiyye Allah'ın iyiliği emredip kötülüğü yasakladığı düşüncesinden hareketle, el-Emr bi'l-Ma'ruf ve'n-

Nehy ani'l-Münker'in vâcip olduğunda icmâ etmişlerdir(93). Bir Zeydî devlette idâre el-Emr bi'l-Ma'ruf ve'n- Nehy ani'l-Münker prensibinin uygulanmasıyla sağlanmaktadır. Zeydî devlette bu prensibi uygulayıcı olarak imâm ve muhtesipten oluşan iki unsur vardır(94).

Bir takım şartlara haiz olarak seçilen İmâm, Muhtesib'in âmiri durumunda olup, Cum'a namazını kıldırmak, hakları kerhen almak ve hadd cezâlarını uygulamak gibi hususî görevleri yerine getiriyor(95). Muhtesib şehir, kasaba ve köylerde imâm adına emr-i bi'l-Ma'ruf ve nehy-i ani'l-münker yapan devlet memurudur. Tamamen İslâmî emirleri uygulamakla görevli olan bu memurlar, müslümanların canından, malından, namusundan, dîninden, mezhebinden ve sağlığından sorumludurlar(96). Muhtesiplerin İmâm'dan sonra, özellikle İslâmî ilimler bakımından en yüksek dereceye sahip oldukları düşünülecek olursa (97) Zeydiyye'nin İslâm dininin emirlerini uygulamakla bizzat devleti görevlendirdiği kolayca anlaşılabilir. Dolayısıyla, el-Emr-i bi'l- Ma'ruf ve'n-Nehy-i ani'l-Münker meselesinde Mu'tezile'de görülen ferdî anlayış(98) Zeydiyye'de yerini ictimâî bir anlayışa terketmektedir.

V. İMAMET:

Gerek Kur'an'da ve gerekse Rasûlullah (sav)'ın sözlerinde imâmetle ilgili açık bir delil olmamasına rağmen Rasûlullah'ın vefâtından sonra imâmet meselesi yüzünden ortaya çıkan ihtilâfın İslâm'ın ve müslümanların kaderini etkilemesi, bu meselenin kısa zamanda dinî bir çehreye bürünerek özellikle Zeydiyye'de Usûlü'd-Dîn'in önemli prensiplerinden birisi(99) haline gelmesine sebep olmuştur.

Ali ve evlâdının imâmete daha lââyık olduğu konusunda Şi'î düşünceyle birleşen Zeydiyye, imâmeti sadece Hüseyinoğullarına has den ve "gizli imâm" fikrini kabul eden İmâmiyye Şi'asına karşı çıkmaktadır. Bu konuda "Şüphesiz sen inzâr edicisin" (100) âyetine dayanılarak anarşiyi önlemek, orduları düzenlemek ve savaşları idare etmek İmâm'ın aslî görevleri arasında olduğu için, Zeydiyye' de gizli imâm fikri kabul görmemiştir. Bu yönüyle, Mehdî fikri de İmâmiyye'de olduğu gibi beklenen ve gizli bir imâm şeklinde değil de; aksine insanlar arasında yaşayan, şer'i hükümleri yürütmek için kendisine ihtiyaç duyulan ve yol gösterici olan anlamında kullanılıyor.

Her ne kadar Muhammed b. Abdillâh (öl: 145/762)'ı ve Muhammed b. Kâsım (öl: 219/834)'ı bekleyen ve onların ölmediğine inanan Zeydîler olsa da bunlar Keysâniyye ve Vâkifiyye gibi muhtelif Şi'î grupların etkisinde kalan ve Zeydî görüşü temsil edemeyecek kadar azınlıkta olan fırkalardır (101).

İmâmiyye'nin ma'sum imâm fikrine de karşı çıkan Zeydiyye, İmâm'ı insanlara faydalı ve zararlıyı haber vermek için ihtiyaç duyulan bir kimse olarak değil de; sadece dinî prensipleri uygulamak için ihtiyaç duyulan kimse olarak görmektedir (102).

Ali'nin daha faziletli olduğuna inanmakla birlikte Ebû Bekir ve Ömer'in hilâfetini de meşrû sayan Zeydiyye (103), bu şekilde, başlangıçta mefdûl-daha az faziletli ün imâmetini imâmetini prensip olarak kabul etse de sonraları, İmamiyye Şi'asının etkisinde kalarak bu görüşü

terkettikleri rivâyet ediliyor (104).

Zeydiyye, Ehl-i Beyt'i imtiyazlı bir sınıf olarak kabul etmekte ve İmâmet'in Hasan ve Hüseyin evlâdı içerisinde oluşunu ilâhi bir hak olarak görmektedir. Bu konuda Kur'an ve Hadis'ten bir takım delilleri vardır. Nitekim onlar, Peygamber (sav)'in Ali'ye hitâben "Sen benimle Mûsâ ile Hârûn gibisin; şu kadar ki, benden sonra nebî yoktur"(105) hadîsini, "O'nu işimde ortak kıl"(106) âyetiyle birleştirerek Ali(ra)'yi Peygamber (sav)'in halifesi olarak kabul ediyorlar.

Yine Zeydiyye, Rasûlullah'ın Hasan ve Hüseyin hakkında "Bir kadının bütün çocukları babalarına nisbet edilir; ancak, Fâtımâ'nın çocuklarının babaları ve asabeleri benim" dediğini rivâyet ederek, Hasan ve Hüseyin'i hatta onların çocuklarını Rasûlullah'a nisbet ediyorlar (107).

Onlara göre Allah, İbrâhim (as) hakkında "...O'nun neslinden Da'vûd ve Süleymân'ı, Eyyûb'u, Yusuf'u, Mûsâ'yı ve Hârûn'u hidâyete erdirmiştik. İşte biz güzel hareket edenleri böyle mükâfatlandırırız. Zekeriyâ'yı, Yahya'yı, İsâ'yı ve İlyâs'ı da hidayete erdirmiştik. Hepsi de Sâlih zatlardan idi"(108) buyurmak suretiyle, İsâ'yı Mer-yem (as)'in doğurmasına rağmen İbrâhim'in soyundan ve zürriyetinden kıldığı gibi, Hasan, Hüseyin ve onların çocukları da Rasûlullah'a nisbet edildikleri için (109), onları imâm olarak tanımak her mükellefe vâciptir (110).

SONUÇ:

Başlangıçta, Ehl-i Beyt'in siyâsî mücadelesini desteklemek için bir grup oluşturan Zeydiyye, daha sonra, bu siyâsî emellerini fikren savunma ihtiyacına du-yarak dinî ve kelâmî prensiplerden oluşan bir fikir ekolü haline geldi. Bu bakımdan onların gerek siyasi ve gerekse fikrî sahada özellikle Mu'tezile'den olmak üzere, birtakım fikir akımlarından yararlandıkları gör-ülüyor.

- * Bu makale, "Zeydiyye Mezhebi'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri" isimli Doktora çalışmamız ışığında birtakım yeni değerlendirmeleri içermektedir.

D İ P N O T L A R

1. el-İsfahânî, Makâtilu't-Tâlibîn, Kahire, 1939, s.127; Muhammed Ebû Zehra, el-İmâm Zeyd, Kahire, 1959, s.22
2. Ali Sâmi en-Neşşâr, Neş'et'l-Fikri'l-Felsefî fi'l-İslâm, D âru'l-Ma'ârif, 1965, c.2, s.147.
3. el-İsfahânî, age, s.146; M.Ebû Zehra, age, s.34 vd.
4. İsa Doğan, Zeydiyye Mezhebi'nin Doğuşu ve Kelâmi Görüşü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 1987, s.21.
5. Ali Mustafa el-Gurâbî, Târîhu'l-Firaki'l-İslâmiyye, Mısır, 1948, s.97; Rızku'l-Hacer, İbn'l-Vezir, Dâru's-Su'ûdiyye, 1984, s.60; eş-Şehristânî, el-Milel ve'n-Nihal, Kahire, 1967, c.1, s.155; İbnu'l-Murtazâ, Tabakâtu'l-Mu'tezîle, Beyrut, 1961, s.33.
6. İbnu'l-Murtazâ, age, s.33; el-Gurâbî, age, s.97; fazla bilgi için bkz. İsa Doğan, age, s.23 vd.
7. İbn Ebi'l-Hadîd, Şerhu Nehci'l-Belâğa, Beyrut, Trz, c.1, s.405; et-Taberî, Târîhu'l-Ümem ve'l-mulûk, Kahire, 1939, c.5, s.484.
8. Ahbâru'd-Devleti'l-Abbâsiyye, Müellifi meçhul, Beyrut, 1971, ss.173,184.
9. el-İsfahânî, age, s.133; İbnu'l-Murtazâ, Acâbu'l-Mele-kût, Ayasofya ktb.nu:3308, v.146b; Ya'kubî, Târîhu'l-Ya'kubî, Necef, 1358 (h), c.3, s.65; et-Taberî, age, c.5, s.483; İbn Ebi'l-Hadîd, age, c.1, s.405; İbn 'Abdi Rab-bih, İkdü'l-Ferîd, Kahire, 1944, c.4, s.32.
10. et-Taberî, age, c.5, s.488.
11. en-Neşvânî'l-Himyerî, el-Hûru'l-'Iyn, Mısır, 1948
12. İsa Doğan, age, s.32.
13. Fazla bilgi için bkz. İsa Doğan, s.33
14. el-İsfahânî, age, s.136 vd; et-Taberî, age, c.5, s.500; Ahbâru'd-Devleti'l-Abbasiyye, s231.
15. el-İsfahânî, age, s.144-148; el-Kummî, Sâid b. Abdil-lah, Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Firak, Tahran, 1321, s.71vd. ed-Davûdî, Ahmed b. Ali, Umdetü't-Tâlib, Beyrut, Trz. s.207; el-Müberred, Ebu'l-Abbas Muhammed el-Kâmil fi'l-Lüğa, Mısır, Trz. c.3, s.236; İbn Kesîr, el-Bidâ-ye ve'n-Nihâye, Mısır, Trz. c.9, s.330.
16. Fazla bilgi için bkz. İsa Doğan, age, 40vd.
17. et-Taberî, age, c.5, s.599, 604.
18. Ahbâru'l-Abbâs, s.394; et-Taberî, age, c.6 s.87; el-İsfa-hânî, age, s.295.

19. Yahya b.Haseyin,Gâyetü'l-Emânî fî Ahbâri'l-Kutri'l-Yemânî, Kahire, 1968. s.132;et-Taberî,age,c.6,s.195.
20. et-Taberî,age,c.6,s.225vd;el-İsfahânî,age,s.269;el-Mesûdî,Murûcu'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher,Mısır, 1958, c.3, s.306.
21. İsa Doğan,age,s.52 vd.
22. el-İsfahânî,age,s.293;et-Taberî,age,c.6,s.190; İbn Kesir,age, c.9, s.84;Muhammed Erşid el-Ukaylî, eş-Şî'a, Amman,1980, s.138.
23. İsa Doğan,age. 54 vd.
24. et-Taberî, age, c.6, s.250.
25. et-Taberî, age, c.6, s.262.
26. Ya'kûbî, age, c.3, s.113.
27. el-İsfahânî, age, s.335,370.
28. el-İsfahânî, age, s.416.
29. et-Taberî, age, c.6, s.382.
30. et-Taberî, age, c.6,s.412;Yahya b.Hüseyin,age,s.138; el-Mesûdî,age,c.3, s.337 el-İsfahânî,age, s.449.
31. Ya'kûbî,age,c.3,s.140;et-Taberî,age,c.6,s.449; M.E; el-Ukaylî, age,161 vd.
32. el-İsfahânî, age,s.488 vd;W.Madelung,Der İmâm el-Kâsım b.İbrahim,Der İslâm,b.I,Berlin,1965,s.88 vd.; İsa Doğan, age, s.82.
33. el-İsfahânî, age,s.519;el-Mesûdî,age, c.4,s.26 vd.
34. et-Taberî,age,c.7,s.117; İbnu'l-Esîr,el-Kâmil fi't-Târîh,Mısır,1357,c.5,s.175;el-İsfahânî,age,s.532.
35. el-İsfahânî,age, s.545;el-Mesûdî, c.4, s.26 vd.
36. el-İsfahânî, age, s.522,527.
37. el-İsfahânî, age,524.
38. el-Gurâbî, age, s.302.
39. Ebu'l-Hasan el-Eş'arî,Makâlâtü'l-İslâmiyyin va'htilâfü'l-Musallîn, İstanbul,1928,ss.66-70.
40. en-Nevbahtî, Firaku'ş-Şîa, İstanbul,1931,s.51.
41. el-Eş'arî-age,ss.63-65
42. el-Bağdâdî,el-Fark Beyne'l-Firak,Çev.E.R.Fığlalı, İstanbul,1979, s.32 vd.
43. eş-Şehristânî, el-Milel ve'n-Nihal,Mısır,1967,c.1, s.159,161.
44. el-Malâtî,et-Tenbih ve'r-Redd,Bağdâd,1968, s.185.
45. el-Mesûdî,age.c.3,s.220;A.S.en-Neşşâr,age,c.2,s.198.

46. en-Nevbahtî, age, s.49; A.S.en-Neşşâr, age, c.2, s.187; en-Nâşî el-Ekber, Mesâilu'l-Îmâme, Beyrut, 1971, s.43; el-Himyerî, age, s.156; el-İsferâyinî, et-Tabsîr fi'd-Dîn Kahire, 1940, s.17; el-Malatî, age, s.23.
47. en-Nevbahtî, age, s.12; el-Malatî, age, s.34.
48. el-eş'arî, age, s.67,68.
49. İbn Nedîm, el-Fihrist, Beyrut, 1964, c.1, s.193; R.Strothmann, al-Zaydiyye, İA, İstanbul, 1985, s.549.
50. Yahya b.Hüseyin, Resâilü'l-'Adl ve't-Tevhîd, Dâru'l-Hilâl, 1981, c.2, ss.70-86.
51. eş-Şehristânî, age, c.1, s.157.
52. İsa Doğan, age, s.88.
53. İbnu'l-Murtazâ, Ahmed b.Yahya (öl:840/1437), el-Burhânu'l-Kâtı'l' fi İsbâti's-Sâni' ve Câmi' mâ Câet bihi's-Şerâi', Kahire, 1349 (h), s.67.
54. Nâci Hasan, Sevratu Zeyd b.Ali, Bağdâd, 1966, s.174.
55. Hamîdân b.Yahya, Tenbîhü'l-Gâfilin an Mağaliti'l-Mütevehhimîn, Fatih Millet ktb.nu:2387, v.119.
56. En'âm:103.
57. İhlâs: 1-4
58. Hadîd: 4
59. Mücâdele: 7
60. Yahya b.Hüseyin, age, c.2, s.70
61. Kâsım b.İbrahim, Resâilu'l-'Adl ve't-Tevhîd, Dâru'l-Hilâl, c.1, s.96; Hamîdân b.Yahya, age, 111 b; Kâsım b. Muhammed, age, 31b.
62. Kâsım b. Muhammed, age, 5a-b.
63. R.Strothmann, Das Problem der Literarischen Persönlichkeit Zaid b.Ali, Der İslâm, 1923, s.37 (2.dip not).
64. İsa Doğan, age, s.94vd.
65. el-Eş'ari, age, s.66; el-Gurâbî, age, s.303; Kâsım b. İbrahim, age, c.1, s.107.
66. Şûrâ: 11
67. İsa Doğan, age, s.105.
68. Yahya b.Hüseyin, Resâil, c.2, s71.
69. Hâmidân b.Yahya, age, 121a.
70. Fussilet: 40.
71. Tegâbun: 16
72. Bakara: 99; Meryem: 12.
73. Kâsım b.İbrahim, age, c.1, s.115.

74. A'râf: 23
75. Kasas:15
76. Kâsım b.İbrahim,age,c.1,s.117vd;İbnu'l-Murtazâ,
Kitâbu'd-Dîbâce,A.Ü.Dil Tarih Coğrafya Fakültesi
ktb. İsmail Saib Bl.nu.2463,v.22b.
77. Kâsım b.Muhammed,age,v.23a; Kâsım b.İbrahim, age,
c.1, s.118;fazla bilgi için bkz.İsa Doğan,age,113vd.
78. Ali İmrân09
79. Kâsım b.Muhammed,age,v.48a.
80. Hamidân b.Yahya, age, v.126a.
81. A'râf:156
82. Kâsım b.Muhammed, age,v.48 a-b.
83. Mü'min:18
84. Kâsım b.Muhammed, age,v.49a.
85. Kâsım b.Muhammed,age,v.50b; el-Pezdevî,Ebû Yüsr
Muhammed,Ehl-i Sünnet Akâidi, Çev.Ş.Gölcük, İstanbul
1980, s.229.
86. Kadı Abdü'l-Cebbâr,age, s.708;Kâsım b.Muhammed,age,
v.44b; Hamidân b.Yahya, age, v.118b.
87. Hamidân b.Yahya, age, v.118b.
88. İsa Doğan, age,s.133.
89. Kâsım b.İbrahim,Resâil,c.1,s.129;Kâsım b.Muhammed,age,
v.45b; Hamidân b.Yahya,age,v.118b.İzmirli,age,s.187;
Kemal Işık,age, s.72.
90. Kâsım b.Muhammed,age,v.44b;Kâsım b.İbrahim,age,c.1,
s.123 vd.
91. Kâsım b.İbrahim,age, c.1, s.129.
92. Hans Kruse, Takfîr und Gihad, Die Welt des Islams,
b.23,24, Leiden,1984, s.432.
93. Kâsım b.Muhammed, age, v.41b.
94. Fazla bilgi için bkz.W.Madelung, İmâmet,EI(2),1971,
London, s.1166.
95. kâsım b.Muhammed, age, v.42a.
96. Fazla bilgi için bkz.R.B.Serjeant,A Zaidi Manual of
hisba the 3rd. Century (H),RSO,XXVII, roma, ss.12-33.
97. W.Madelung, İmâmet, s.1166.
98. Kemal Işık, age,s.72.
99. Kâsım b.Muhammed,age, v.37a; A.H.Şerâfeddin,Târîhü'l-
Yemeni's-Sakafî,Kahire 1967,c.4,s.158;A.el-Makâlîh,
Krâ'a fî Fikri'z-Zeydiyye,el-Arabi,286.sayı,Eylül,1982,
ss.52-56.

100. Ra'd:7
101. Kadı Abdulcebbâr, age, s.571; Kâsım b.Muhammed, age, v.36b. el-Bağdâdı, Kitâbû Usuli'd-Dîn, İstanbul, 1928, s.273; el-Mesûdî, age, c.4, s.52vd.
102. Kadı Abdulcebbâr, age, s.760.
103. İbn Ebi'l-Hadîd, age, c.1, s.258.
104. eş-Şehristânî, age, c.1, s.157.
105. Kâsım b.Muhammed, age, v.38a-b; Yahya b.Hüseyn, Resâil, c.2, s.75; Kadı Abdulcebbâr, age, s.766.
106. Tâhâ:32
107. Yahya b.Hüseyn, age, c.2, s.75.
108. En'âm:84.
109. Yahya b.Hüseyn, age, c.1, s.157.
110. Hamidân b.Yahya, age, v.124a; Kadı Abdulcebbaîf, age, s.761vd; A.H.Şerâfeddin, age, c.4, s.161; el-Himyerî, age, 188vd.